

Козирев О. С.,
к.і.н., доцент, Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «ВІЛЬНА СПІЛКА» В ОЦІНКАХ РОСІЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Зроблена спроба визначити ступінь достовірності оцінки російським революціонером Г. О. Лопатиним політичних поглядів організаторів українського товариства «Вільна Спілка» В. Г. Мальованого та І. М. Присецького у зв'язку із розробкою політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів. Проаналізовано ставлення «гуртка В. Мальованого» до індивідуального терору як методу боротьби із самодержавством за політичну свободу і встановлення конституційного правління в Росії. Обгрунтовано, що практична спроба соціалістів-федералістів створити українську політичну організацію була новим явищем в громадівському русі на фоні домінуючого на той час аполітичного культурництва.

Ключові слова: російське народництво, українське народолюбство, «Вільна Спілка», народовольці, партія, програма, соціалісти-федералісти.

Козырев О. С.,
Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
г. Николаев, Украина

УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ» В ОЦЕНКАХ РОССИЙСКИХ РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ

Сделана попытка определить степень достоверности оценки российским революционером Г. А. Лопатиным политических взглядов организаторов украинского общества «Вольный Союз» В. Г. Малеванного и И. Н. Присецкого в связи с разработкой политико-социальной программы украинских социалистов-федералистов. Проанализировано отношение «кружка В. Малеванного» к индивидуальному террору как способу борьбы за политическую свободу и установление конституционного правления в России. Обосновано, что практическая попытка социалистов-федералистов создать украинскую политическую организацию была новым явлением в громадівском движении на фоне доминирующего в то время аполітичного культурництва.

Ключевые слова: российское народничество, украинское народолюбство, «Вольный Союз», народовольцы, партия, программа, социалисты-федералисты.

Kozyrev Oleg,
Vosukhomlinsky Mykolaiv National University,
Mykolaiv, Ukraine

UKRAINIAN SOCIETY «VIL'NA SPILKA» IN RUSSIAN REVOLUTIONARIES' ASSESSMENT

Because of the Ukrainian socialists-federalists' participation in the creation of the political and social program the reliability of Russian revolutionary G. Lopatin's appraisal of the political views of the Ukrainian Society «Vil'na Spilka» leaders V. Malyovany and I. Prysetsyky is determined.

The thesis that the revised final draft program of the Ukrainian socialists-federalists political party was jointly created by V. Malyovany and I. Prysetsyky is established. The project is written under the influence of notable European social-democratic ideas, which both authors stuck. But apparently V. Malyovany gave it Ukrainian orientation. Elaboration of the Ukrainian society «Vil'na Spilka» – «Free Union» program began in summer 1883 in Geneva.

Political position of V. Malyovany, M. Dragomanov and the member of the «Narodna Volia» V. Sukhomlyn during joint work on the first version of the «Vil'na Spilka»'s political and social program is viewed. The author makes out G. Lopatin's assumption that the editor of «Vol'noe Slovo» A. Mal'shynsky, who maintained contacts with the police, participated in the «Vil'na Spilka» organizers arrest.

It is concluded that «V. Malyovanyi's foundation» as the organizational centre of the future Ukrainian party of Socialists-Federalists had as its object power concentration for the nearest achievement of political freedom and the establishment of constitutional government in Russia. It was done for carrying

out the socialist work among Ukrainian people in more favorable democratic conditions. Thus the members of the society closely collaborated with all elements of the opposition, including the members of the «Narodna Volia». It is also explains that in draft program of Ukrainian Socialists-Federalists and in I. Prysetsky's hand-written draft speech there wasn't any mention of individual terror as a method of controlling. Critique of terrorist methods in «Ivan Prysets'kyi's testimonies» should be considered in the light of the creation of this document.

Ukrainian socialists-federalists linked the prospects of revolutionary movement in the Russian Empire to integration on federal principles with such Great Russia party in case its appearance. Therefore V. Malyovanyi, unlike M. Dragomanov, aimed to avoid unnecessary waste of his attention on the Ukrainian territory under Austrian Empire and West Slavic politics in general.

G. Lopatin's point of view on «V. Malyovanyi's foundation» participants as «terrorists» and at the same time «national-federalists» confirms the dualistic nature of the «Vil'na Spilka» leaders' political position.

A new perspective phenomenon in the community movement among politically indifferent cultural figures dominated in those times was the attempt of socialists-federalists to create the Ukrainian political institution.

Key words: Russian narodnik movement, Ukrainian narodolyub movement, «Vil'na Spilka», members of the «Narodna Volia», political party, program, Socialists-Federalists.

У складних умовах подальшого демократичного розвитку сучасного українського суспільства важливого значення набуває вивчення вітчизняної соціально-політичної думки і досвіду визвольної боротьби часів зародження і формування перших політичних партій в Наддніпрянській Україні. Це зумовлює науковий інтерес до проектів програмних документів українських соціалістів-федералістів 1880-х років, розробка яких була спрямована на подолання організаційної аморфності українського народолюбства, у першу чергу його соціально-демократичної течії [20, с. 144-145]. У цьому плані варта уваги спроба гуртка українських соціалістів-федералістів створити у 1883 році політичне товариство «Вільна Спілка», безпосередніми організаторами якого були одеський громадівець Володимир Мальований¹ та російський народник Іван Присецький², а провідним ідеологом – Михайло Драгоманов.

1 **Мальований Володимир Григорович** (1847, за ін. даними 1848, Таганрог, Російська імперія – 26.02. (10.03), 1893, Томськ, Російська імперія) – укр. соціаліст-федераліст, учасник громадського і народовольського рухів, поет. Потомствений дворянин. Вчився у Катеринославській гімназії, був вільним слухачем Новоросійського ун-ту; працював в Одеській контрольній палаті, діловодом у міській управі. Член Одеської громади. Неодноразово заарештований (червень 1879, 03.09.1883), перебував під слідством, двічі – на засланні: Балаганськ Іркутської губ. (лютий 1880 – березень 1881); Кіренськ Іркутської губ. (1886-1888), Мегінський, Західно-Кангаласкій улуси Якутської області, Середньоколимськ (1888-1892); з 24.03.1881 по 02.09.1883 – на нелегальному становищі. Автор революційного вірша «Не потурай!».

2 **Присецький Іван Миколайович** (1858, с. Ковалівка, Зінківський повіт, Полтавська губ., Російська імперія – 12.09.1911, Алупка, Крим, Російська імперія) – народник, громадсько-політичний діяч, депутат І Державної Думи (конституційно-демократична фракція і Українська громада), член Партії конституційних демократів (Партія Народної Свободи). Потомствений дворянин. Навчався у Полтавському кадетському корпусі, пройшов курс Санкт-

Перший варіант української політико-соціальної програми «Вільної Спілки», як результат двомісячної колективної роботи М. Драгоманова і В. Мальованого (за участю народовольця В. Сухомлина), був завершений у серпні 1883 року. У зв'язку з арештом В. Мальованого та І. Присецького, що стався на початку вересня цього ж року в Києві, спроба утворення українського товариства провалилася. До узгодженого змісту програми «Вільної Спілки», яка розцінюється вітчизняною історіографією як перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії, М. Драгоманов додав власноруч написану «Предварительную заметку» й численні примітки та опублікував у 1884 році в Женеві під назвою «Вольный Союз – Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы» [див.: 1; 10]. Слушною є думка політолога А. Круглашова про компромісний характер даного конституційного проекту, написаного «для конкретного часу і для конкретних втілювачів ідей, у ньому закладених» [13, с. 114]. У зв'язку з цим набуває важливого значення визначення політичної позиції В. Мальованого та І. Присецького як авторів проекту програми політичної партії українських

Петербурзького військово-інженерного училища, вільний слухач юридичного факультету Київського університету. У 1880-1882 рр. – за кордоном. Проживав у Франції, Сербії, Румунії, Швейцарії, де вивчав європейське політичне життя, соціалістичний рух. Заарештований у Києві, перебував під слідством за звинуваченням у державному злочині (2.09.1883 – 16.01.1884); 26.09.1884 призначено адміністративне заслання на 5 років до Східного Сибіру; липень 1885 – лютий 1889 рр. – на засланні (с. Тунка, Іркутська губ.; с. Тесинське, Мінусинський округ, Єнісейська губ.; м. Мінусинськ).

соціалістів-федералістів, з переробки якої у Женеві розпочалася робота над політико-соціальною програмою «Вільної Спілки». У свою чергу це зумовлює науковий інтерес до свідчень відомих представників російських революційних кіл, які були сучасниками або безпосередніми учасниками вищезгаданих подій, пов'язаних з українським товариством «Вільна Спілка».

Мета даної статті – визначити ступінь достовірності оцінки російським революціонером Г. О. Лопатіним політичних поглядів організаторів українського товариства «Вільна Спілка» В. Г. Мальованого та І. М. Присецького у зв'язку із розробкою політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів.

Робота над утворенням української політичної організації відбувалася в умовах посилення урядової реакції, домінування культурництва в громадівському русі, кризи російського народництва. Внаслідок численних арештів, що відбулися на початку 1883 р. (переважно через провокаторську діяльність члена Виконавчого Комітету «Народної Волі» С. Дегаєва), народовольська організація була ослаблена. Революціонери шукали можливості подолання наслідків «дегаєвщини», відродження центру «Народної Волі» в Росії, а також відновлення видання друкованого органу партії. Над розв'язанням цих нагальних проблем працювали й російські політемігранти, серед яких одним із авторитетних діячів був Герман Олександрович Лопатін (1845-1918). На час описуваних подій він був відомий як член Генеральної ради І Інтернаціонала, організатор втечі П. Лаврова і спроби звільнення М. Чернишевського із заслання, а також як перший перекладач «Капіталу» К. Маркса в Росії. Під контролем Г. Лопатіна у грудні 1883 р. в Петербурзі Сергій Дегаєв організував вбивство інспектора таємної поліції підполковника Георгія Судейкіна, здійснене народовольцями Василем Конашевичем і Миколою Стародворським. На Паризькому з'їзді народовольців (кін. січня – поч. лютого 1884 р.), Г. Лопатін разом із Н. Саловою і В. Сухомлиним увійшов до складу Розпорядчої комісії «Народної Волі» і невдовзі поїхав до Росії для проведення практичної роботи, однак у жовтні був

заарештований і на «процесі 21-го» (1887 р.) засуджений до довічного ув'язнення [див.: 9, с. 58-98; 109-144].

Детальну інформацію про плани українських народолюбців щодо «Вільної Спілки» Герман Лопатін ймовірно одержав (безпосередньо чи опосередковано) від одеського народовольця Василя Сухомлина. Під час перебування за партійними справами у Франції Сухомлин зустрічався з членами Виконавчого Комітету «Народної Волі» Львом Тихомировим, Марією Ошаніною (Оловенниковою) та іншими впливовими революціонерами-політемігрантами, зокрема Неонілою Саловою, Петром Лавровим. Ймовірно він спілкувався і з Германом Лопатіним, який в цей час проживав у Парижі. Отримавши доручення від Л. Тихомирова дочекатися приїзду С. Дегаєва для вирішення подальшої долі інспектора таємної поліції підполковника Судейкіна, Сухомлин виїхав до Швейцарії. По приїзду до Женеви він поновив давнє знайомство з М. Драгомановим, у якого гостював, за власними словами, близько двох тижнів, де випадково став учасником обговорення програми «Вільної Спілки».

Згадуючи пізніше про ці події, В. І. Сухомлин писав: *«Во время моего пребывания у М. П. Драгоманова к нему приехал из Киева нелегальный революционер-украинец В. Г. Малеванный и поселился со мною... По темпераменту и настроению это был настоящий революционер. Хотя он с И. Н. Присецким (оставшимся в Киеве) и Драгомановым проектировал тогда создать украинское тайное общество «Вільну Спілку», в программу которого террористическая борьба не входила (как это было видно из вырабатываемой Малеванным совместно с Драгомановым в моем присутствии программы), это не мешало ему обещать мне работать рука об руку с народовольцами»* (тут і далі правопис документа – Авт.) [10, с. 53-54; 21, с. 29].

Під час гострих дискусій з М. Драгомановим з приводу змісту та ідейної спрямованості основних положень програми В. Сухомлин був на боці В. Мальованого. Описуючи пізніше ці події, М. Драгоманов схарактеризував позиції своїх співрозмовників наступним чином: *«Они не*

желали, по-моему, в такой степени, как я, сосредоточения деятельности «В[ольного] союза» на Украине, а слишком скоро хотели раскинуть его работу по всей России; в то же время они находили ненужным усложнением дела мое внимание к Австрийской Руси, а еще более к политике западнославянской; кроме того, они считали нужными даже в ту минуту солидарные отношения с кружком русских революционеров (народовольцев), которых я считал морально уже отжившими, а также опасными по их перепутанности с *agents provocateurs*³ (скоро обнаружившаяся двойная роль Дегаева, агента полиции и «Народной Воли» в одно время, вполне подтвердила мои опасения). Наконец, и мои собеседники скучали долговременной подготовительной деятельностью для постановки вопроса о политической реформе России согласно нашим идеям, а хотели больше всего поскорее заманифестировать себя каким-нибудь громким казусом вроде народовольческих предприятий, но только с федерально-украинской окраской» [7, с. 71].

В. Сухомлин не збирався приєднуватися до «Вільної Спілки», оскільки не співчував політичним поглядам М. Драгоманова, однак прихильно ставився до ідеї тісної співпраці безпосередньо із В. Мальованим [21, с. 35, 37].

Арешт В. Мальованого та І. Присецького викликав жваве обговорення у середовищі російських народників-політемігрантів. Зокрема у листі-відповіді до Петра Лаврова від 4 жовтня 1883 р. Герман Лопатін писав (тут і далі правопис оригіналу документа – Авт.): «[...] по последнему времени, в аресте членов «Вольной Спілки» странного мало. Но разве Малеванный вернулся в Россию? В чем его подозревают? В выдаче других товарищей? Второй фамилии я не разобрал. Присецкий? – ...» [17, арк. 16-17; 20, с. 150]. У наступному листі, написаному 6 жовтня, Г. Лопатін висловлює власну думку щодо причин арешту організаторів «Вільної Спілки», а також дає характеристику політичних поглядів Володимира Мальованого: «Возвращаю вам на время Ваше письмо,

подчеркнув непонятную фразу. Подчеркнул было и фразу: «заподозревают Малеванного». Но теперь думаю, что дело идет тут о Мальшинском. Почему это невероятно? Теперь, с упразднением В[ольного] С[лова], Драгоманов и его друзья не нужны ему. К тому же, мне достоверно известно, что Малеванный и К° террористы, но только в то же время национал-федералисты. Это последнее обстоятельство не извиняет первого в глазах Мальшинского и его начальников. Да, неприятное дело ...» [17, арк. 19].

Тож, арешт В. Г. Мальованого та його однодумців, на думку Г. О. Лопатіна, був викликаний причетністю до цієї справи журналіста А. П. Мальшинського (автор секретного «Огляду соціально-революційного руху в Росії», написаного за дорученням начальника III Відділення Власної Й. І. В. канцелярії О. Р. Дрентельна). З серпня 1881 року на кошти конспіративної монархічної організації «Священна дружина» та Департаменту поліції Аркадій Мальшинський з провокаційною метою (відвернути молодь від революційної діяльності, тримати під контролем народників-політемігрантів, внести розкол в емігрантське середовище та ін.) почав випускати у Женеві щотижневу російськомовну газету «Вольное слово». Починаючи з № 37 (15 травня 1882 р.), газета оголосила себе органом ліберального «Товариства Земського Союзу і Самоуправління», яке реально не існувало, будучи вдалою містифікацією «Священної дружини». Не розкриваючи справжніх цілей видання, Мальшинському вдалося залучити до співпраці багатьох відомих народників-політемігрантів, у першу чергу М. П. Драгоманова, який згодом став фактичним редактором (№ 1-36 вийшли під ред. А. П. Мальшинського і М. П. Драгоманова). На початку 1883 р. про співпрацю Мальшинського з поліцією стало відомо народовольцям, що призвело у травні до припинення видання газети.

У полемічних статтях, надрукованих на шпальтах «Вольного слова», М. Драгоманов послідовно відстоював політичні погляди, яких дотримувався в ранній і пізніший періоди своєї літературної діяльності, виступаючи з різкою критикою народовольської програми, зокрема принципу

³ Провокаторами (франц.).

централізму й тактики індивідуального терору. Завдяки позиції редакції на сторінках газети постійно проводилася думка, що демократичний розвиток російського суспільства полягає не в насильницькій зміні державного ладу, а в поступовому розширенні політичних свобод, набутті політичного й адміністративного самоврядування на основі принципу децентралізації.

Крім різноманітних матеріалів ліберального змісту редактори вміщували статті і замітки багатьох відомих громадських і революційних діячів, що мали свободу у виборі тем для публікацій (П. Аксельрод, І. Франко, М. Зібер, М. Рабинович (Бен-Амі)), М. Цакні, М. Жебуньов, В. Голь[д]штейн, В. Сидорацький, Л. Бонді, І. Присецький та ін.). Разом з тим «Вольное слово» (зважаючи на зв'язки Мальшинського з поліцією) об'єктивно сприяло посиленню ідейної ворожнечі у середовищі російських політемігрантів, викликало недовіру до народовольства з боку політично активної молоді, у тому числі в українських колах, що сприймалося як загроза для загальноросійського революційного руху в цілому [див.: 2; 8; 14, с. 283; 15; 16].

Розкриття справжньої ролі А. П. Мальшинського призвело до зниження авторитету М. П. Драгоманова в російських революційних колах (про що останній пише у своїй «Автобіографії») [див.: 7, с. 72]. Очевидно, даними обставинами можна пояснити вищезгадані міркування Г. О. Лопатіна з приводу причин арешту організаторів «Вільної Спілки». Насправді А. П. Мальшинський не був причетний до арешту В. Мальваного та І. Присецького: за останнім був встановлений негласний нагляд поліції після того, як у травні 1883 р. жандармський унтер-офіцер Кочановський упізнав його, випадково зустрівши на одній із вулиць Києва [18, арк. 1-1зв.]. Стеження тривало декілька місяців.

За свідченням відомого діяча російського і міжнародного соціалістичного руху Л. Г. Дейча, одним із співробітників газети «Вольное слово» був також В. Г. Мальваний [3, с. 151; 15]. Розвінчуючи «легенду» про існування в Росії наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. досить великого конституційного руху, у якому ліберали

(головним чином земці) грали значну роль, Л. Дейч, між іншим, зазначав: *«Насколько могу теперь припомнить, те лица, которые тогда стояли близко к Драгоманову, а также и принимали участие, в качестве сотрудников, в «Вольном Слове», – С. Кравчинский, П. Аксельрод, И. Присецкий, В. Малеванный и др., – из довольно откровенных бесед с ним решительно не вынесли ни малейшего впечатления, будто, действительно, существует организация, называемаяся «Земский Союз»* [3, с. 151-152].

Визначаючи ступінь вірогідності вищезгаданого свідчення Л. Дейча, слід враховувати, що після втечі із заслання у березні 1881 р. В. Мальваний протягом двох наступних років брав активну участь у народовольському русі, залишаючись у той же час за політичними переконаннями українським соціалістом-федералістом [див.: 12]. Будь-яких інших згадок про те, що в цей період він друкував свої статті або замітки в газеті «Вольное слово», поки-що не виявлено. Ймовірно, у даному випадку Л. Дейч міг помилитися, оскільки стаття була написана майже через 30 років після вказаних подій.

У період достатньо тривалої співпраці з «Народною Волею», В. Г. Мальваний відкрито не виступав проти індивідуального терору (тим більше на сторінках «Вольного слова»), однак і не пропагував політичні вбивства як метод боротьби проти самодержавства. Систематичний індивідуальний терор, здійснюваний народовольцями проти представників влади, він, імовірно, сприймав як реальний фактор, що може прискорити реформування державного ладу в Російській імперії на засадах політичної свободи і принципу федералізму. Виходячи з цього, дієва підтримка «Народної Воли» в інших сферах її революційної боротьби, на думку Мальваного, була на користь інтересам українських соціалістів-федералістів. Крім того, визнання ідеї індивідуального терору не було обов'язковою умовою участі у будь-якій формі в діяльності народовольських гуртків. Тож, у даному контексті, очевидно, слід розглядати і наведену раніше оцінку Г. Лопатіним «Мальваного і К°» як «терористів» і водночас «націонал-федералістів».

Навесні 1883 року В. Г. Мальований відійшов від безпосередньої участі у справах «Народної Волі», маючи за найближчу мету організаційне оформлення соціально-демократичної течії в українському народолюбстві. У цей час ним був написаний (можливо, за участю І. М. Присецького) проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах». Під цією умовною назвою документ (вилучений при обшуку у Присецького) фігурує у слідчих справах. Зміст вказаного проекту програми (написаної олівцем і чорнилами, російською мовою, почерком Мальованого) відомий лише у докладному викладі жандармського офіцера, оскільки оригінал був знищений [18, арк. 52зв., 53, 66, 113зв.]. Ймовірно, це чернетка одного з варіантів проекту політико-соціальної програми українських соціалістів-федералістів, над складанням якої працювали В. Мальований та І. Присецький. Під час слідства обидва діячі заперечували свою причетність до написання вказаної програми української партії [18, арк. 35зв., 61зв.]. Остаточний варіант програми, привезений В. Мальованим до Женеви, очевидно, відрізнявся від вищезгаданої чернетки за назвою і змістом.

Проект «Програми діяльності...» (яка складалася з 10-ти параграфів) ставив за мету досягнення, по можливості, бездоганного суспільного ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великоросійського та інших народів імперії. Наблизити соціальний ідеал передбачалося шляхом утвердження у суспільстві «ідеї колективізму», за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання, як стверджувалося у проекті програми, критикою розв'язує існуючі економічні порядки і, через створення індивідуально для кожного даного моменту більш кращого економічного устрою, поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» та остаточно здійснює її.

Незважаючи на задекларовану прихильність членів партії до ідеї еволюційно-органічного розвитку суспільства, було наголошено, що процес вироблення «соціально-економічного колективізму» з «індивідуалізму» здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому

майбутньому. Домогтися найближчим часом позитивних перетворень в основних сферах життя суспільства передбачалося мирними засобами, поступово поширюючи серед народу ідеї соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом.

Вплив соціалістів-федералістів мав бути поширеним на весь український народ, включаючи, серед іншого, міцну постановку питання про культурно-національний розвиток України, а також пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії.

Партія у категоричній формі зобов'язувалася ніколи, проти волі народу, не впроваджувати в життя зміни існуючих порядків (які, згідно з ретельною перевіркою, не відповідатимуть духу і бажанням народу), а також не залучати народ до участі в революційному русі до тих пір, поки він не стане свідомим учасником даного процесу. В основу будівництва української партії було покладено федеративний принцип, за яким передбачалося також подальше об'єднання з подібною великоросійською партією, мета якого – опанувати загальноросійський революційний рух в цілому.

Питання майбутнього державного статусу, національно-територіальної цілісності України не ставилися, а «українське національне питання», звужене до рамок національно-культурної автономії, було підпорядковано вирішенню соціально-політичних проблем. Організаційним ядром майбутньої політичної партії українських соціалістів-федералістів повинен був стати, як записано у програмі, «наш гурток». Його учасники мали створити між собою найближчі «братні» відносини і підлягати повному моральному контролю з боку гуртка. Кожен із гуртківців призначався бути пропагандистом ідей партії й організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм [1, с. 49-51; 18, арк. 52зв.-54зв.].

Тож, для політичного світогляду В. Мальованого на даному етапі було характерним поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й

соціально-політичної боротьби. У більшій мірі його приваблював соціальний демократизм (або народолобство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикалізму зближував з народовольцями.

Вищезгадана характеристика політичних поглядів учасників «гуртка В. Мальваного» (назва умовна – Авт.), яку дав Герман Лопатін, у певній мірі пояснюється і доповнюється також свідченням Льва Дейча, який протягом першої половини 1880-х років близько спілкувався з обома організаторами «Вільної Спілки». На думку Л. Дейча, певне співчуття І. Присецького до діяльності народовольців, яке проявилось невдовзі після царевбивства, було пов'язано з переважаючою прихильністю цього діяча до конституціоналізму (у порівнянні із соціалізмом, здійснення якого, навіть у більш або менш віддаленому майбутньому, останній вважав малоімовірним). «Этим, понятно, объясняется, – пише далі Л. Г. Дейч, – его (Присецького – Авт.) готовность поддерживать их (народовольцев – Авт.) материально, хотя не особенно щедро, так как не меньшую симпатию он, как украинец, питал к Драгоманову. Подобно Дебогорию-Мокриевичу и другим украинцам, Присецкий также поддавался влиянию тогдашнего редактора «Вольного Слова», почему по возвращении в Россию, он вместе с Вл[адимиром] Малеванным стремился создать смешанную группу, которая должна была явиться соединением народовольчества с украинофильством. Но, вследствие принятых киевскими жандармами мер, эта эклектическая группа просуществовала самое короткое время, не успев, насколько помню, ничем себя проявить...» [4, с. 221].

Тож, найближчим соратником В. Г. Мальваного у справі утворення «Вільної Спілки» був потомствений дворянин Полтавської губернії Іван Миколайович Присецький, погляди якого поступово еволюціонували від чорнопередільства до соціального демократизму європейського зразка, а в подальшому – до конституційного демократизму. У зв'язку з цим заслуговує на увагу політична позиція цього діяча, власноручно викладена ним (російською мовою) у «Показанні Івана

Присецького», написаному 6 вересня 1883 р. у тюрмі [22, арк. 87-88зв.]. «Желая выяснить мое личное отношение к «движению» и участие в нем, даю это показание» – писав підслідний, пояснюючи мотиви свого вчинку [22, арк. 87].

Найбільший науковий інтерес представляє виклад автором «Показання...» соціально-політичних ідей, яких він дотримувався після повернення з-за кордону у вересні 1882 р., а також власних намірів щодо подальших дій. «Так как все это весьма подробно изложено в моих двух записных книжках и рукописи, которые были отобраны у меня при обыске, – пише І. Присецький, – то я, чтобы не быть голословным, изложу вкратце содержание рукописи, ссылаясь иногда на записную книжку» [22, арк. 87]. Зауважимо, що у даному випадку мова йде про рукопис, який у слідчій справі має назву «рукописный проект речи, заключающей в себе развитие вышеизложенной программы украинской социально-революционной партии». Оригінальний текст вказаної промови не зберігся, а її зміст викладено жандармським офіцером, так само, як і зміст проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» [18, арк. 54зв.-57зв.].

В обох документах (у «Показанні...» і рукописі промови) І. Присецький висловлюється від імені соціалістичної групи, вважаючи себе її представником («ми соціалісти», – написано у рукописі) [18, арк. 55]. У «Показанні...» підслідний не міг бути до кінця відвертим (враховуючи умови написання), тому жандармський виклад змісту оригіналу рукопису промови у значній мірі доповнює і уточнює перший документ.

У «Показанні...» обґрунтовувалася необхідність утворення нової партії «серед усіх класів і національностей» з метою перетворення Російської імперії на засадах політичної свободи, самоврядування й федералізму, що, у свою чергу, мало наблизити досягнення в перспективі кращого суспільного устрою як ідеалу. У загально-теоретичному плані таким ідеалом для будь-якої прогресивної партії, за словами Присецького, є нині соціалістичний лад,

обумовлений, як і будь-який інший економічний і державний лад народного життя, станом науки і техніки, з одного боку, а з іншого – розумовим, моральним і суспільним розвитком даного народу. Виходячи з цього, І. Присецький та його прихильники, як вказується у документі, не поділяли думки, що навіть насильницьким шляхом можна впровадити соціалістичний лад «коли завгодно і де завгодно». Автор «Показання...» згодний з марксистською тезою, що «звільнення народу від економічного гніту капіталу може бути здійснено тільки самими робітниками», однак у тому разі, якщо її тлумачити наступним чином: «[...] социалистический строй тогда только может осуществиться, если рабочие настолько разовьются умственно, нравственно и общественно, что в состоянии будут не только проникнуться соц[иалистическими] идеями, но и воплотить их в жизнь» [22, арк. 87зв.].

Виходячи з цього, віддалену перспективу побудови соціалізму в тій чи іншій країні І. Присецький пов'язував із утвердженням на певному історичному етапі існування даного суспільства такого суспільно-політичного і економічного ладу, який забезпечив би найбільш сприятливі умови для розумового, морального і суспільного розвитку народу. У зв'язку з цим бажаною, на його думку, була б представницька форма правління і федеративний державний устрій, побудований на засадах децентралізації і самоврядування. З теоретичної точки зору, вважав Присецький, найкращим чином забезпечує прогресивний розвиток суспільства вільна федерація невеликих держав, кожна з яких представляє собою «розумовий центр», тобто має розвинену культуру [22, арк. 87зв.].

Піддавши критиці державний устрій Росії, І. Присецький запропонував відповідну програму реформ, яка містила такі положення: 1) представницьке народне правління; 2) розподіл управління між областями, що відокремилися внаслідок географічних, економічних або національних особливостей; 3) вільна федерація цих областей; 4) законне забезпечення прав людини від адміністративного свавілля, свобода друку, слова, асоціацій, релігійного культу; 5) проведення економічних реформ, спрямованих на

поліпшення тяжкого стану народу [22, арк. 87зв.-88].

Характеризуючи фактори, які здатні вплинути найближчим часом на державний устрій в Росії, І. Присецький відзначав, що не можна розраховувати на «простий народ» в силу його розкиданості, нерозвиненості, нерозуміння значення політичних установ тощо. У зв'язку з цим соціалісти-федералісти виступають проти збудження народного повстання, нової «пугачовщини» (навіть якщо це було б можливо зробити на ґрунті економічних інтересів), оскільки це обов'язково призвело б до масового кровопролиття та знищення «усіх зародків освіченості й цивілізації» [22, арк. 88]. Тимчасове захоплення землі без зміни існуючого політичного режиму, говорилося з цього приводу у рукописі промови, вкрай несприятливо вплинуло б на прогресивний розвиток суспільного життя. «Та масса жестокости и крови, умственный застой не могли бы уравновесить временное улучшение экономического быта после чисто экономической революции» [18, арк. 57].

Тому боротьба повинна вестися таємно, вважав І. Присецький, із залученням до взаємодії усіх опозиційних елементів (у тому числі тих, які можуть стати в опозицію до уряду), а саме: людей, які перебувають серед народу (очевидно, народників – Авт.); інтелігенцію (земський рух – Авт.); представників різних національностей, релігій і сект та ін. Прапором, навколо якого могли б згуртуватися, навіть тимчасово, усі опозиційні сили, на думку І. Присецького, могла стати запропонована ним програма реформ, основним складовим елементом якої була політична реформа.

Пункти цієї програми у рукописі промови сформульовано переважно у формі гасел із розгорнутим обґрунтуванням. Наприклад, з приводу національного питання сказано наступне: «Различные национальности, населяющие Россию, жалуются на стеснение их, как национальных единиц, и на препятствие свободному их прогрессивному развитию, вследствие вмешательства чуждых им народностей, на знамени должно быть написано: «свобода национальности, свобода распоряжаться собой!» [18, арк. 57-57зв.].

Так само у лаконічній формі пропонувалися й інші об'єднуючі гасла, а саме: правовий порядок; представницька форма правління; самоврядування; свобода віросповідання. Оскільки у вимогах до влади з боку різних учасників опозиційного руху, поряд із загальним, існують і відмінності, остільки, вважав І. Присецький, не можна вироблювати один тип боротьби. Кожен опозиційно налаштований суспільний елемент мав право діяти так, як вважає за потрібне, однак характер боротьби повинен бути спільним, а саме – політичним [18, арк. 57зв.]. Далі, у викладенні жандарма, йшов перелік засобів боротьби, «які вказані у програмі української партії (див. § 7)» [18, арк. 57зв.].

І. Присецький був переконаний, що обрані способи дій повинні бути прийнятними для усіх учасників опозиційного руху, щоб, у свою чергу, також сприяти об'єднавчому процесу. Оскільки збудження народного повстання і систематичний терор не здатні консолідувати усі прогресивні сили, він закликав підтримувати у суспільстві протест проти існуючого ладу за допомогою організованої громадської думки, роз'яснюючи народу залежність перетворень в усіх сферах державного життя від політичної реформи в країні. Розраховуючи, головне, на підтримку інтелігенції, І. Присецький у «рукописному проекті промови...» пропонував: «...для достижения целей партии проникать во все административные и земские должности и, не теряя связей с организацией, вести непрерывно легальную борьбу с правительством, постоянно волнують общество хотя бы небольшими протестами, заявлениями и т. д.» [18, арк. 34зв.].

Пояснюючи політичні принципи своїх однодумців, І. Присецький писав: «Мы уже говорили, почему мы против народного восстания, против террора же потому, что он ведет борьбу не против принципов единой державы и централизации, а против единичных личностей, и, кроме того потому, что он вместе с тем терроризирует и общество, не позволяя ему выйти с его менее громким, но зато более действенным оружием – организованным общественным мнением и протестом против существующего порядка» [22, арк. 87-88]. Прикметно,

що «рукописний проект промови ...» не містив згадок про ставлення учасників соціалістичного гуртка до індивідуального терору. Це дало підстави слідству сумніватися у ширості засудження автором цього методу боротьби.

Погляди, яких дотримувався І. Присецький з приводу доцільності використання терористичної тактики у боротьбі проти самодержавства, були викладені ним ще восени 1881 р. у статті «Заметка о взаимном отношении нарождающихся и действующих в России партий», надрукованої на шпальтах газети «Вольное слово». Скептично оцінивши результати і перспективи таємної соціалістичної пропаганди серед народу, І. Присецький закликав усі опозиційні сили об'єднатися навколо «Народної волі» для боротьби за політичні права й свободи, що, на його думку, зробить зайвим терор. Тероризм, на думку автора статті, є «формою, а не сутністю боротьби», вимушеною мірою, пов'язаною з бездіяльністю суспільства [див.: 11, с. 87-88].

Маючи на меті вберегти своїх соратників від звинувачень у створенні української політичної партії соціалістів-федералістів, І. Присецький заявив, що «справа зупинилася поки-що на виробленні певних принципів мною особисто» і тому «до створення такої серйозної й складної організації не могло бути ще і приступлено», отже справа знаходиться «в ембріональному стані» [22, арк. 88].

За ідейним змістом «Показання Івана Присецького» і вищезгаданий «рукописний проект промови ...» у значній мірі співзвучні проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах», а також політико-соціальної програми українського товариства «Вільна Спілка» – «Вольный Союз» (1884 р.) [див.: 5], хоч безпосередньо про Україну у перших двох документах не згадувалося. Тож є підстави вважати, що доопрацьований остаточний варіант проекту програми політичної партії українських соціалістів-федералістів був укладений спільно В. Г. Мальованим та І. М. Присецьким. Проект написаний під відчутним впливом європейських соціально-демократичних ідей, яких дотримувалися певною мірою обидва

автори, однак українську спрямованість йому, дуже імовірно, надано В. Мальованим.

Таким чином, «гурток В. Мальованого», як організаційне ядро майбутньої партії українських соціалістів-федералістів, вважав своїм першочерговим завданням концентрацію сил заради завоювання найближчим часом політичної свободи і встановлення конституційного правління в Росії, щоб надалі, за більш сприятливих демократичних умов, зосередитися на проведенні соціалістичної роботи серед українського народу. Цим обумовлювалася готовність учасників гуртка тісно співпрацювати з усіма опозиційними елементами, включаючи народовольців.

Наміром «гуртка В. Мальованого» узгоджувати свою діяльність з «Народною Волею» можна пояснити відсутність згадки про ставлення до індивідуального терору у чернетці проекту програми політичної партії українських соціалістів-федералістів і рукописному проекті промови І. Присецького. Обґрунтування неприйнятності для учасників вищезгаданого українського гуртка терористичних методів боротьби, яке міститься у «Показанні Івана Присецького», слід розглядати з урахуванням обставин написання даного документу.

В організаційному плані «гурток В. Мальованого» пов'язував подальший розвиток революційного руху в межах Російської імперії з об'єднанням на федеративних началах двох партій – політичної партії українських соціалістів-федералістів і подібної великоросійської партії (у разі її створення). Ця об'єднана партія найближчим часом мала скеровувати революційний рух головним чином на боротьбу за політичну свободу і встановлення конституційного ладу в Російській імперії, а в довготривалій перспективі – на досягнення соціалістичного ідеалу. У зв'язку з цим західноукраїнський, а тим більше західнослов'янський напрямки діяльності українських соціалістів-федералістів були на той час, з точки зору В. Г. Мальованого, зайвими, оскільки ускладнювали досягнення поставлених цілей.

Оцінка Г. Лопатиним учасників «гуртка В. Мальованого» як «терористів» і одночасно «націонал-федералістів» підтверджує дуалістичний характер політичної позиції організаторів «Вільної Спілки».

Спроба створення соціалістами-федералістами української політичної організації була новим перспективним явищем у громадівському русі на фоні домінуючого на той час аполітичного культурництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 47-55.
2. Громова Л. П. Становление системы русской политической прессы XIX века в эмиграции [*Электронный ресурс*] / Людмила Петровна Громова // Журналистика русского зарубежья XIX – XX веков : учебное пособие / под ред. Г. В. Жиркова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. – 318 с. – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru/text5/16.htm> (30.11.13; 13:10); Название с экрана.
3. Дейч Л. У начала легенды // Современный мир. – 1913. – № 11. ноябрь. – С. 137-167.
4. Дейч Л. Письмо к И. Н. Присецкому // Группа «Освобождение труда». (Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча) : ист.-револ. сб. ; под ред. Л. Г. Дейча. – М. : Л., 1926. – № 4. – С. 220-225.
5. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева : Типография «Громады», 1884. – 109 с.
6. Драгоманов М. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895) / М. Драгоманов, Т. Окуневський ; зладив і видав М. Павлик. – Львів : Народова друк. Мансцких, 1905. – 280 с.
7. [Драгоманов М. П.]. Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] leon Sichler в начале февраля 1889 [года] // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов ; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко; ред. кол.: О. С. Засенко (гол.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 69-79.
8. Заславский Д. М. П. Драгоманов и «Вольное Слово» // Былое : журнал, посвященный истории освободительного движения. – Петроград, 1924. – № 27-28. – С. 90-122.
9. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.) / А. М. Катренко. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2001. – 320 с.

10. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – Вип. 2. Історичні науки. – С. 52-67.
11. Козирев О. С. Політичні погляди та діяльність народника Івана Присецького // Проблеми політичної історії України: збірник наукових праць / ред. кол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : [б.в.], 2006. – С. 85-97.
12. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність українського народолюбця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Вип. 75. Т. 88. Історичні науки. – С. 140-148.
13. Круглашов А. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова // «Вільна Спілка» та сучасний український конституціоналізм: Драгоманівський збірник / за ред. Т. Андрусяка. – Львів : Світ, 1996. – С. 110-115.
14. Куценко Ю. Ю. Історіографічні образи М. П. Драгоманова в гуманітаристиці кін. XIX – поч. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : [б.в.], 2012. – Вип. XXXIV. – С. 280-288.
15. Пелевин Ю. А. «Священная дружина» против народовольческой эмиграции // «Будущего нет и не может быть без наук...» (Памяти профессора Московского университета Михаила Герасимовича Седова) / Юрий Александрович Пелевин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2005. – С. 604-634.
16. Политическая программа общества «Земский союз». – [Женева : Ред. газ. «Вольное слово»], 1882. – 31 с.
17. Російський державний архів літератури та мистецтва, ф. 1329, оп. 2, спр. 7. – 86 арк.
18. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, ф. 1405, оп. 83-84 (1883 р.), спр. 11250. – 148 арк.
19. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1999. – 240 с.
20. Світленко С. І. Народництво Наддніпрянської України 60–80-х рр. XIX ст. у фондах особистого походження центральних російських архівів // Вісник Дніпропетровського університету : історія та археологія. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – Вип. 11. – С. 143-156.
21. Сухомлин В. И. Из эпохи упадка партии «Народная Воля» // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4. – С. 29-45.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 229, т. 1. – 298 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Козирев О. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.12.2013